

M A T E R I A Ł Y

Oksana Winnyczenko

Ukraiński Uniwersytet Katolicki (Lwów),
Wydział Humanistyczny,
Zakład Nowożytnej i Współczesnej Historii Ukrainy

Dwa tatarskie testamenty wojskowych z pierwszej połowy XVIII wieku

Zarys treści

Testamenty wojskowych Tatarów z pierwszej połowy wieku XVIII w. są bardzo cennymi źródłami do badania wspólnoty tatarskiej w Rzeczypospolitej. Były to teksty pragmatyczne, przeznaczone głównie dla uporządkowania spraw spadkowych i rodzinnych. Oprócz tego Michał Olejowski i Mucharem Ulan Łostajski, których testamenty opublikowano, zadbali o swoje dusze, zapisawszy na ten cel pewne sumy. Teksty tych aktów nie zawierają – w przeciwieństwie do rozporządzeń szlachty katolickiej – wielu formuł dewocyjnych. Ale i tu widać inwokacje i arengi treścią przypominające klauzule dokumentów chrześcijańskich. Źródła te są cenne także ze względu na informacje o środowisku testatorów: ich towarzyszy, patronów oraz krewnych.

Abstract

The last wills of Tatar servicemen of the first half of the eighteenth century are valuable primary sources for research into the Tatar community in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The texts were pragmatic, paying attention mainly to the ordering of hereditary and family issues. Furthermore, Michał Olejowski and Mucharem Ulan Łostajski, whose last wills are published, took care of the salvation of their souls and disposed a certain amount of money for that purpose. The texts of these testaments do not contain a large number of devotional formulas like the last wills of the Catholic nobility. However, they also have an invocation and an arenga which make them resemble Christian documents. These primary sources are also valuable due to the information they contain about the testators, their companions, patrons and relatives.

Słowa kluczowe: Tatarzy w Rzeczypospolitej, testamenty, podział spadku wojskowych, muzułmanie

Keywords: Tatars in the Polish-Lithuanian Commonwealth, last wills, distribution of servicemen's heritage, Muslims

Szlachcic w Rzeczypospolitej był z zasady obrońcą ojczyzny, lecz nie wszyscy przedstawiciele tego stanu zostawali zawodowymi żołnierzami. Tylko dla niektórych był to styl życia i sposób na karierę w społeczeństwie, które przez wiele lat nie

znało pokoju, ciągle uczestnicząc w wojnach z licznymi wrogami zewnętrznymi, również w epoce saskiej. Do zawodowych żołnierzy bardzo często należeli przedstawiciele szlacheckich rodów tatarskich, dla których kariera wojskowa od dawna była tradycyjnym sposobem na życie. Pobyt w obozie wojskowym czy ciągnięcie z chorągwią było żywotem specyficznym, także ze względu na zajęcia i osobliwości życia codziennego. Źródła na ten temat jest mało, testamenty zaś mogą rzucić światło na niektóre zagadnienia związane ze środowiskiem zawodowym żołnierza, jego życiem codziennym, stosunkami rodzinnymi oraz związkami towarzyskimi¹.

Testamenty żołnierzy zawodowych bardzo dobrze odzwierciedlają ten niecodzienny sposób życia i miejsce takiego testatora w ówczesnym społeczeństwie i rodzinie. Pokazują one, że dla niektórych z nich wojna i służba w chorągwi były głównym zajęciem w życiu, nie mieli bowiem rodzin, często zaniedbywali nawet kontakty z rodzicami i krewnymi. Byli wśród wojskowych też tacy, którzy mieli rodziny i dzieci, lecz i ich testamenty także pokazują pewien dystans wobec spraw gospodarskich i domowych. Rozporządzenia *mortis causa* żołnierzy miały jedną cechę charakterystyczną: były to teksty pragmatyczne, których celem było uregulowanie spraw spadkowych i osobistych zobowiązań finansowych². Tryb życia w jednostce wojskowej, w której służyli testatorzy, w znacznym stopniu wpływał na sam tekst testamentu, brakuje w nich – poza nielicznymi wyjątkami³

¹ Dokładniej o testamentach żołnierzy zob.: P. Klint, *Testamenty żołnierzy z Wielkopolski i ziemi halickiej z XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 64, 2016, nr 2, s. 197–210; J.J. Sowa, „Dysponuję krwawą pracą moją”. *Testamenty oficerów wojska koronnego z ksiąg grodzkich lwowskich z lat 80. XVII wieku*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 5, 2016, s. 583–606.

² Testamenty wojskowych, a zwłaszcza żołnierzy, zwykle były aktami rozporządzającymi, w których przeważały informacje o podziale spadku i wyznaczeniu spadkobiercy czy spadkobierców. Do takich testamentów z epoki saskiej należały m.in.: testament towarzysza chorągwi wołoskiej Jana Ihnatowskiego, spisany w obozie wojskowym w 1702 r. (Центральний державний історичний архів України у м. Львові [dalej: ЦДІА України у Львові], f. 9: Львівський гродський суд, op. 1, spr. 483, s. 1841–1843), towarzysza chorągwi pancерnej Michała Broniewskiego, 1732 r. (*ibidem*, spr. 527, s. 913–915), rotmistrza Hieronima Rezana, 1734 r. (*ibidem*, spr. 532, s. 1875–1879) i innych.

³ Testament szlachcica wyznania unickiego z ziemi lwowskiej, łowczego buskiego Eustachego Szepetyckiego (1709 r.) był spisany przed pochodem na wojnę ze Szwedami. A także ozdobiony pysznymi formułami o treści patriotycznej: „Dla uczynienia pokoju w Ojczyźnie naszej a więcey dla obrony wiary y religiey świętey, zeby w luterską nie dostała się manudukcyę, idąc z całą Rzeczpospolitą według teyże dyspozycyi na zawołaną woynę szwedzką, z tym się wprzod przed Wszechmogącym Bogiem moim swiadczę, że wołę y chcę przy religiey świętey katolickiey [...] zginąć, nizeli widząc w najmnieyszym punkcie wiary katolickiey y religiey świętey zobopolnego ritu uszczyrbek. A tak przy nalezytey chrzescianskiey intencji moiey w życiu y zdrowiu moim na wołę Wszechmocnego Boga na tey woynie spuszczaiąc się”; ЦДІА України у Львові, f. 9, op. 1, spr. 492, s. 2395. Podobne patriotyczne westchnienia umieszczono w testamencie stolnika dobrzyńskiego Franciszka Szumanowskiego (1734 r.), który służył przez 34 lata przy dworze i znaku husarskim hetmana wielkiego koronnego i wojewody bełskiego Stanisław Mateusza Rzewuskiego. Przyczynę pójścia na wojnę wskazywał następująco: „za wiarę rzymską, prawa, wolność Polski, najjaśniejszego Stanisława

– ozdobnych, barokowych formuł. Konieczność sporządzenia aktu ostatniej woli była u wojskowych większa – przebywali oni często z dala od domu i odczuwali większą potrzebę uporządkowania spraw domowych niż ci, którzy stale mieszkali z rodziną. Niemało więc takich dokumentów spisywano przed pochodem albo daleko od domu.

Testamenty wojskowych pochodzenia tatarskiego⁴: pułkownika wojsk królewskich Michała Olejowskiego⁵ (spisany 6 kwietnia 1709 r., oblatowany w grodzie lwowskim 27 czerwca 1709 r.) oraz rotmistrza królewskiego Mucharema Ułana Łostajskiego⁶ (spisany 14 kwietnia 1734 r., oblatowany w tymże grodzie 19 maja 1734 r.), wydane poniżej, są bardzo interesującymi źródłami do badania życia wojskowych we wczesnonowożytnej Rzeczypospolitej. W testamencie Michała Olejowskiego podano szereg wiadomości o jego służbie w wojsku: o konflikcie w środowisku żołnierzy, przez który testator trafił „do niewoli”, o osobach z nim służących (m.in. pułkownikowi Ułanie), a także o przekazaniu z własnych środków 10 tys. zł na trzy chorągwie „na królewską potrzebę”⁷. Mucharem Ułan Łostajski prezentuje się zaś w swoim testamencie jak typowy wojskowy, który majątku się nie dorobił, a żonie i dzieciom zostawił spadku długi na sumę około 5 tys. zł. Podkreślił również, że nie ma ani gotówki, ani kosztowności, oprócz sprzętu żołnierskiego, który zapisuje żonie dla sprzedania⁸.

Interesująca jest także sama tradycja sporządzania testamentów przez Tatarów litewskich. Akty przedstawione poniżej nie były wśród Tatarów rzadkością. W historiografii znane są edycje testamentów tatarskich z XVI–XVIII w. z ksiąg sądowych z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego w tomie 31 Aktów Wileńskiej Komisji Archeograficznej⁹ oraz w innych wydawnictwach¹⁰. Natomiast w innych

Pierwszego zgodnie na miejscu uprzywilejowanym obranego niosę zdrowie y życie moje”; *ibidem*, spr. 532, s. 2297.

⁴ Dla przedstawicieli ziemiaństwa tatarskiego w Rzeczypospolitej zawodowa służba wojskowa była pewną możliwością awansu społecznego, pozwalając osiągać rangi oficerskie w wojsku koronnym i litewskim; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 298.

⁵ Michał Olejowski prawdopodobnie pochodził z dawnego tatarskiego rodu Olejewskich, znanych w źródłach od początku XVI w., jego przedstawiciele byli zawodowymi żołnierzami do końca XVIII w.; *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, oprac. S. Dziadulewicz, Wilno 1929, s. 242–243.

⁶ Mucharem Ułan Łostajski pochodził z dawnego rodu tatarskiego, znanego z XV w. oraz należącego do herbu Ułan; *ibidem*, s. 197–201.

⁷ ЦДДА України у Львові, ф. 9, ор. 1, spr. 491, s. 1001.

⁸ *Ibidem*, spr. 532, s. 1370.

⁹ *Акты издаваемые Виленскою комиссией для разбора древних актов*, t. 31: *Акты о литовских татарах*, Вильна 1906, s. 282–284 (nr 179), 317–318 (nr 193), 319–321 (nr 195), 323–325 (nr 198), 335–336 (nr 203), 351–353 (nr 215), 372–373 (nr 227), 381–383 (nr 233), 473–475 (nr 290), 486–487 (nr 296), 516–517 (nr 311).

¹⁰ Najnowszą edycję testamentów Tatarów litewskich z drugiej połowy XVI w. zob. *Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст.* (з актавых кніг Нацыянальнага

częściach Rzeczypospolitej obecność Tatarów oraz ich testamenty były rzadkością. Wśród 166 takich aktów oblatowanych w pierwszej połowie XVIII w. do ksiąg relacyjnych urzędu grodzkiego we Lwowie¹¹ tylko dwa zostały sporządzone przez Tatarów, a wśród testamentów wpisanych w tymże okresie do akt grodzkich przemyskich nie było żadnego tatarskiego. Oczywiście spisanie we Lwowie oraz aktykacja testamentów Michała Olejowskiego i Mucharema Ułana Łostajskiego były związane z ich służbą wojskową, zapewne ze stacjonowaniem we Lwowie lub jego okolicach ich jednostek wojskowych. Testament pułkownika Michała Olejowskiego podano do ksiąg relacyjnych lwowskich prawie trzy miesiące po dacie spisania przez Jakuba Krzczewskiego, notabene przedstawiciela znanego tatarskiego rodu¹², rotmistrza chorągwi referendarza koronnego¹³. Wojska króla Stanisława w 1709 r. były rozlokowane we Lwowie i w pobliżu miasta¹⁴. Podobnie mogło być i w przypadku Mucharema Ułana Łostajskiego: zgodnie z jego ostatnią wolą jego testament został podany do akt grodzkich lwowskich także przez przedstawiciela rodu Krzczewskich – Samuela, być może syna wspomnianego wyżej Jakuba¹⁵. Można przypuszczać, że i ten żołnierz pochodzenia tatarskiego należał do zwolenników Stanisława Leszczyńskiego (jak i większość armii koronnej) i służył ze swoją jednostką w składzie partii pod komendą regimentarza generalnego Józefa Potockiego, dyslokowanej w latach 1733–1735 na terenach województwa ruskiego, również koło Lwowa¹⁶.

гістарычнага архіва Беларусі), wyd. А.Ф. Аляксандрава, В.У. Бабкова, І.М. Бобер, Мінск 2012, s. 342–344 (nr 71), 430–432 (nr 90). Publikacje poszczególnych testamentów oficerów pochodzenia tatarskiego z drugiej połowy XVIII w. zob.: „Rocznik Tatarski” 2, 1935, s. 446–448; A. Koponacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku*, Warszawa 2010, s. 209–211.

¹¹ Dokładniej o tym zbiorze aktów zob. О. Вінниченко, *Заповіти шляхти Руського воєводства першої половини XVIII століття (На матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду)*, w: *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, t. 252: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*, Львів 2006, s. 663–686.

¹² Zapewne Jakub Michał Krzczewski (syn pułkownika Samuela Krzczewskiego), rotmistrz, a później (w 1737 r.) tatarski chorąży wileński; *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce...*, s. 183.

¹³ Zapewne Władysława Ponińskiego, który został nominowany na ten urząd przez Stanisława Leszczyńskiego i był jego aktywnym stronnikiem; M. Wagner, *Poniński Władysław*, w: PSB, t. 27, Wrocław 1983, s. 547–548.

¹⁴ Pod koniec marca 1709 r. oddziały szwedzko-polskie pod dowództwem Stanisława Leszczyńskiego i gen. Ernsta Detlofa von Krassau (Krassow) zajęły Lwów. Wojsko litewskie pod dowództwem hetmana Jana Kazimierza Sapiehy w marcu wkroczyło na Wołyń (12 kwietnia miała miejsce bitwa pod Lachowcami), by w lipcu wycofać się na Podlasie; J. Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej 1700–1717*, Warszawa 1956, s. 338–339; M. Nagielski, *Kampania wojsk Stanisława Leszczyńskiego na Ukrainie w latach 1708–1709*, w: *Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали Міжнародної наукової конференції (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава)*, Київ 2008, s. 91–99.

¹⁵ *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce...*, s. 183.

¹⁶ T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009, s. 494–495.

Jako mieszkańcy Rzeczypospolitej Tatarzy stosowali powszechną w niej praktykę spadkową¹⁷ – tym bardziej że instytucja testamentu była znana prawu muzułmańskiemu¹⁸. Ciekawa jest zarówno strona prawna, jak i językowa testamentów tatarskich. Miały one swoją tradycję w islamie, ponieważ sura 2:180 Koranu brzmi następująco: „Kiedy śmierć zbliża się do jednego z was, który zostawia bogactwo, tak jest przepisane, że powinien złożyć odpowiedni zapis (testament) rodzicom i bliskim krewnym – obowiązek spoczywający na tych, którzy pamiętają o Bogu”¹⁹. Koran regulował również kwestie związane z podziałem spadku w testamentach²⁰.

Kwestia osobliwości językowych jest interesująca ze względu na to, że Tatarzy byli muzułmanami, tradycja testowania w Rzeczypospolitej oparta zaś była na piśmiennictwie chrześcijańskim. Bardzo więc ważna jest kwestia: czy teksty pisano według ówczesnej tradycji chrześcijańskiej, czy jednak zachowano jakąś szczególną tradycję muzułmańską dotyczącą tych aktów? Niepełna odpowiedź na to pytanie występuje w testamencie Michała Olejowskiego, gdzie czytamy: „czynię porządek testamentu za pamięci swojej, według wiary mojej y obrzędu wiary naszej”²¹. Interesującą jest także leksyka i retoryka tych aktów, ponieważ w polszczyźnie tatarskich dokumentów już na pierwszy rzut oka widać pewne wpływy. Dotyczy to przykładowo choćby datacji. W testamencie Michała Olejowskiego widać określenia: „Roku Pańskiego”, także „Pan Bóg”²². W testamencie Mucharema Ułana Łostajskiego występuje inwokacja, która na pierwszy rzut oka niczym się nie różni od inwokacji w testamencie katolika i zawiera elementy zwykłego chrześcijańskiego wyznania wiary: „W imię Boga jedynego, Stworzyciela nieba y ziemie”²³. W obu cytatach Bóg jest wzywany nie po arabsku (czyli jako Allah), nie ma także żadnej wzmianki o islamie. Podobne inwokacje wykorzystywali Tatarzy również kilkadziesiąt lat wcześniej. W testamencie Isliama Abszametowicza (1643 r.) użyto inwokacji o następującej treści „W Imie Pana Boga Wszzechmogącego stań się wolia Iego święta”²⁴, kniazia Aleja Januszewicz Kaliny (1645 r.) – „W Imie święte

¹⁷ A. Moniuszko, *Changes in the Legal Culture of Lithuanian Tatars from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, w: *Crossing Legal Culture*, red. L. Beck Varela, P. Gutiérrez Vega, A. Spinosa, München 2009, s. 187–201.

¹⁸ N. Królikowska, *Praworządny jak Tatarzyn? Stosunki prawne w Chanacie Krymskim na podstawie miejscowych ksiąg sądowych z XVII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65, 2013, nr 1, s. 131, 135.

¹⁹ *The Qur'an*, tłum. M.A.S. Abdel Haleem, Oxford 2005 (Oxford World's Classics), s. 20 (tłum. O.W.). Tłumaczenie Józefa Bielawskiego: „Zostało wam przepisane, kiedy którego z was nawiedzi śmierć, a zostawia on jakieś dobra, sporządzenie testamentu dla rodziców i bliskich krewnych, według uznanego zwyczaju. To jest obowiązek bogobojnych!”

²⁰ *Sury 4:12, 4:13; ibidem*, s. 51–52; zob. A. Bouamama, *L'acte à cause de mort en droit musulmane, w: Actes à cause de mort. Acts of last will*, cz. 4, Bruxelles 1994, s. 96–113.

²¹ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, spr. 491, s. 997.

²² *Ibidem*.

²³ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, spr. 531, s. 1368.

²⁴ *Акты издаваемые Виленскою комиссією для разбора древнихъ актовъ...*, t. 31, s. 317.

Boga Oyca wszechmogącego”²⁵, kniahini Chawy Chusejnowej Alejewiczowej (1646 r.) – „W Imie Boga Wszechmogącego amen”²⁶, Adama Adrachmanowicza (1663 r.) – „W ymie Boga mego Stworcy nieba i ziemie stań sie ku wiecznej pamięci, amen”²⁷, kniazia Sulejmana Selimowicza (1666 r.) – „W Imie Boga, Boga wszechmogącego stan sie, wiecznej pamieni, amen”²⁸. Jak widać, inwokacje tatarskie skonstruowano jak w retoryce testamentów szlachty chrześcijańskiej. Spisywał je bowiem – jak można przypuszczać – chrześcijański pisarz.

W obu testamentach (Michała Olejowskiego i Mucharema Ułana Łostajskiego) podano intytulację, co też jest typową formułą nie tylko dla szlacheckich²⁹, lecz i tatarskich testamentów tej epoki³⁰. W obu wypadkach wpisano oprócz imion i nazwisk testatorów także ich rangi wojskowe. Niekiedy w testamentach podawano ponadto przynależność etniczną i miejsce zamieszkania czy pochodzenia³¹, co zapewne pozwala mówić o takich testatorach jako wiernych wyznawcach islamu. Pułkownik Michał Olejowski zaznacza, że czyni testament „za pamięci swojej, według wiary mojej y obrzędu wiary naszej”, nie precyzując jednak jakiej? Z tego fragmentu dowiadujemy się także, że zwyczaj spisywania testamentów był w dużym stopniu determinowany tradycją środowiska, do którego należał testator. Dopiero w momencie troski o swoją duszę testator wspomina o oddaniu pewnej kwoty pieniężnej na mogiły i meczety³², względnie o budowie meczetu³³. W testamencie rotmistrza Mucharema Ułana Łostajskiego informację o wyznaniu podano wraz z dyspozycjami dotyczącymi grzebania ciała: „aby ciało moje grzeszne jako z ziemi, ziemi było oddane y jako najprędzej według wiary naszej muzułmańskiej”³⁴. Problem informowania o wyznaniu jest w testamentach tatarskich bardzo ciekawy także dlatego, że szlachta chrześcijańska praktykowała deklaracje wyznania wiary jako odrębną formułą, stosując do tego różną leksykę (zwłaszcza szlachta unicka)³⁵. W testamentach Tatarów słownictwo to było czasem specyficzne – wskazujące na ciągle zamieszkiwanie wśród chrześcijan. Tak więc Isliam Abszamietewicz prosił, aby go pochowano według „obrzędki naszego

²⁵ *Ibidem*, s. 323.

²⁶ *Ibidem*, s. 335.

²⁷ *Ibidem*, s. 351.

²⁸ *Ibidem*, s. 382.

²⁹ О. Вінниченко, *Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII століття (спроба дипломатичного аналізу)*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник” 11–12, 2008, s. 531.

³⁰ *Акты издаваемые Виленскою комиссією для разбора древнихъ актовъ...*, t. 31, s. 317–318.

³¹ *Ibidem*, s. 317–318, 320.

³² W środowisku Tatarów mieszkających na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego do zasług religijnych tradycyjnie zaliczano zapisy na rzecz meczetów i cmentarzy; J. Tyszkiewicz, *Fundacje pobożne muzułmanów litewsko-polskich*, w: *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2000, s. 156.

³³ ЦДДА України у Львові, f. 9, op. 1, spr. 491, s. 999.

³⁴ *Ibidem*, spr. 531, s. 1369.

³⁵ О. Вінниченко, *Формуляр шляхетського заповіту...*, s. 534.

biesiurmanskiego³⁶. Testament Mucharema Ułana Łostajskiego zawiera arengę takiej treści: „Zamierzone są dni człowieka każdego, który czasu y godziny śmierci od Pana Boga nie wie”. Jak widać, jest ona wyimkiem z Pisma Świętego, tak często wykorzystywanym w testamentach szlachty chrześcijańskiej w Rzeczypospolitej³⁷.

Testament Michała Olejowskiego zawiera niewiele wiadomości o samym testatorze i jego rodzinie. Ponieważ wspomina wnuczęta, syna i żonę wiemy, że w momencie spisania testamentu nie był wdowcem i miał dzieci. Skorzystał także z powszechnej praktyki szlacheckiej, zapisując żonie „dożywotnie mieszkanie”³⁸ przy wnukach. Testament wzmiankuje konflikt pułkownika z niejakim panem Sieleckim, który upominał się o czyjś posag, a tegoż Sieleckiego testator pozbawił możliwości dziedziczenia.

Posiadał Michał Olejowski dość dużo nieruchomości: wsie Drahle („Drachli”), Kamionka, części we wsiach Bohoniki („Bohuniki”), Malawicze („Malewica”), Poniatowicze („Paniatowice”), Grzebienie („Grebienie”), Podlipki („Podliska”; 10 włók) w powiecie grodzieńskim (województwa trockiego)³⁹ i inne królewszczyzny (niektórych testator nie zdołał wspomnieć). Wszystkie wymienione w testamencie nieruchomości pułkownik przekazał wnukom oraz żonie (jako dożywocie). Oprócz tego zobowiązał wnuków do wyposażenia swych sióstr, gdy znajdzie się dla nich dobra partia do zamążpójścia, także młodszym dwóm wnuczkom zostawił 200 talarów bitych⁴⁰. Zadał pułkownik o ratunek duszy⁴¹, zapisując 100 talarów bitych⁴² na 70 ksiąg, mogiły⁴³ i meczety⁴⁴. Wylczył również swoje

³⁶ *Акты издаваемые Виленскою комиссією для разбора древнихъ актовъ...*, t. 31, s. 318. Na podstawie tego i innych podobnych fragmentów w testamentach tatarskich K. Grygajtis uważał, że chodzi o wykorzystanie przez Tatarów litewskich prawa mużułmańskiego; *idem, Sytuacja prawna Tatarów hospodarskich na Litwie a zakres ich praw do ziemi (XV–XVII w.). Zarys zagadnienia*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 4, 2006, s. 43.

³⁷ Jest to trochę zmieniony fragment Ewangelii św. Mateusza (Mt 25:13) „Vigilate itaque, quia nescitis diem neque horam”.

³⁸ O. Winnyczenko, *Praktyka spadkobrania testamentowego a rodzina szlachecka w świetle aktów ostatniej woli z ksiąg grodzkich lwowskich i przemyskich pierwszej połowy XVIII wieku*, „Krakowskie Pismo Kresowe” 6: *Rodzina na pograniczu kulturowym*, 2014, s. 67.

³⁹ Obecnie w powiecie sokólskim województwa podlaskiego. Od 1679 r. włości w tych wsiach ekonomii grodzieńskiej dzierżyli Tatarzy z kilku chorągwi, w tym i rotmistrza Olejowskiego; K. Grygajtis, J. Janczak, *Powrót Lipków pod sztandary Rzeczypospolitej*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 35, 1980, nr 2, s. 188; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938 (odb. z „Rocznik Tatarski” 3, s. 34).

⁴⁰ ЦДДА України у Львові, f. 9, op. 1, spr. 491, s. 998–999.

⁴¹ Na ten temat zob. m.in. A.B. Zakrzewski, *Muslim Charity in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Acta Poloniae Historica” 87, 2003, s. 89–99.

⁴² ЦДДА України у Львові, f. 9, op. 1, spr. 491, s. 999.

⁴³ O cmentarzach Tatarów litewskich i testamentarnych zapisach na nie zob. A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów...*, s. 67–68, 119–121.

⁴⁴ O meczetach w życiu religijnym Tatarów litewskich w XVII–XVIII w. zob.: S. Kryczyński, *op. cit.*, s. 181–193; A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów...*, s. 98–110, 212–216.

długi i wiarygodności. Do wierzycieli należał m.in. król, u którego spadkobiercy mieli upominać się o 10 tys. (jakiej monety – nie zazaczył), pan hetman i wojewoda wileński⁴⁵, któremu pożyczono 3 tys. tynfów, oraz pan stolnik (syn hetmana)⁴⁶, któremu pułkownik pożyczył 200 talarów i 400 tynfów⁴⁷.

Ostatnia wola Michała Olejowskiego jest cenna także z tego powodu, że zawiera informacje o ludziach, z którymi w różny sposób był on związany. W kręgu tym widoczne są nie tylko osoby ze środowiska Tatarów, ale również dostojnicy litewscy, a nawet król (prawdopodobnie Stanisław Leszczyński).

Testament rotmistrza królewskiego Mucharema Ułana Łostajskiego jest szczególnie interesujący zwłaszcza z powodu wskazania w nim osób powiązanych z wojakiem, z którymi testator pozostawał także w związkach rodzinnych. Miał on żonę – Zuzannę z Krzczowskich⁴⁸ i małe dzieci, jednak ich imion i liczby nie wymienia. W momencie spisania aktu ostatniej woli władał częścią wsi Sielec, otrzymaną w spadku po ojcu, którą dzierżył stryj Dzefier Ułan. Majętność tę zapisał żonie, tak samo jak część Mowczonowszczyzny (zapewnie w Łostajach)⁴⁹, odziedziczonej po pułkowniku królewskim Aleksandrze Ułanie, oraz folwark Studzianka (w województwie brzeskim)⁵⁰. Pozostawił po sobie ponad 5 tys. długów (nie wskazał, w jakiej monecie), nie zapewniwszy rodzinie żadnej gotówki ani kosztowności. Długi miały być spłacone z sumy uzyskanej ze sprzedaży majątku w Polanach⁵¹.

⁴⁵ Prawdopodobnie Kazimierz Jan Paweł Sapieha, wojewoda wileński w latach 1682–1703, 1705–1720 i hetman wielki litewski w latach 1683–1703, 1705–1708; *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 1: Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2004, s. 196, 722; *Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 43–44, 238.

⁴⁶ Prawdopodobnie Jerzy Stanisław Sapieha, stolnik litewski w latach 1686–1703, 1705–1732; *Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 190, 237.

⁴⁷ ЦДДА України у Львові, ф. 9, оп. 1, spr. 491, s. 1000.

⁴⁸ Według Stanisława Dziadulewicza: Zuzanna z Krzczowskich (córka pułkownika Samuela Krzczowskiego oraz siostra wspomnianego rotmistrza Jakuba Michała Krzczowskiego), była zamężna za Michałem Ułanem Łostajskim (jedynym synem Mustafy, chorążym wojsk litewskich w latach 1659–1665), właścicielem części wsi Łostaje i Sielce, w posagu wniosła mu w 1720 r. części kilku wsi. Jednak S. Dziadulewicz zanotował, że Michał Ułan Łostajski zmarł około 1704 r. (*Herbarz rodzin tatarskich w Polsce...*, s. 183, 201), zapewne miał to być 1734 r.

⁴⁹ Części wsi Łostaje, położonej w powiecie oszmiańskim, miały odrębne nazwy, zwykle pochodzące od imion ich właścicieli; L. Kryczyński, *Regestr dokumentów na dobra tatarskie Łostaje (1600–1789)*, „Ateneum Wileńskie” 7, 1930, z. 1–2, s. 318–319; *idem, Dobra Łostajskie (1600–1789)*, Wilno 1930 (odb. z „Ateneum Wileńskiego”), s. 9–10.

⁵⁰ Małżeństwo Michał Ułan Łostajski i Zuzanna z Krzczowskich 3 III 1731 r. otrzymało od króla Augusta II przywilej na 8 włók we wsi Studzianka w ekonomii brzeskiej; *Акты издаваемые Виленскою комиссією для разбора древнихъ актовъ*, t. 5: *Акты Брестскаго и Городненскаго гродскихъ судовъ с присовокупленіемъ привилегій на землевладеніе въ Брестской и Кобринской экономіяхъ*, Вильна 1871, s. 402.

⁵¹ Wieś w powiecie oszmiańskim, gdzie Tatarzy zwykle posiadali dobra; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski,

Osobisty rysztnunek rotmistrz również przekazał żonie, by go sprzedała, a uzyskane środki miały służyć ratunkowi duszy i utrzymaniu dzieci. Rodzinę oddał w opiekę – zapewne – pani Kieńskiej, opiekującej się nim od dzieciństwa⁵². Opiekunami żony nazaczył swego wuja Abrahama Murzę Koryckiego oraz rotmistrzów Jakuba Murzę Krzczowskiego i Birała⁵³ Krzyczyńskiego⁵⁴. Do grona ich dołączył⁵⁵ swoich szwagrów i rotmistrzów Leona, Józefa, Floriana Murzów Krzczowskich oraz Jana Murzę Baranowskiego⁵⁶.

Testamenty poniższe są źródłami bardzo interesującymi nie tylko dla badania wspólnoty tatarskiej i życia wojskowych różnej rangi. Nie mniej ważne są także informacje o wyznaniu, stanie majątkowym oraz o recepcji tradycji piśmiennictwa chrześcijańskiego w środowisku muzułmanów Rzeczypospolitej epoki saskiej.

Teksty testamentów opublikowano w wersji oryginalnej bez modernizacji tekstu. Ujednolicono jedynie pisownię dużych i małych liter, a także dodano znaki interpunkcyjne.

Dokumenty

Nr 1

27 czerwca 1709 r., Lwów – Jakub Krzczowski, rotmistrz chorągwi lekkiej referendarza koronnego, oblatuje w aktach grodzkich lwowskich testament zmarłego pułkownika wojsk królewskich Michała Olejowskiego, spisany 6 kwietnia 1709 r.

Feria quinta ante festum SS. Petri et Pauli Apostolorum p[ro]x[im]a A. D. 1709.
[...]

Oblata testamenti Oleiowskiego.

Ad off[iciu]m et acta praesentia castrensia capitanealia leopoliensia veniens personaliter g[enerosus] Jacobus Krzczowski, rothmagister cohortis leuioris armaturae ill[ust]ris et m[agnifici] referendarij r[eg]ni, obtulit officio praesenti

W. Walewski, Warszawa 1886, s. 572–573; *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce...*, s. 170, 251, 252, 325, 351, 371.

⁵² Zapewne Raina Ułanówna-Łostajska, żona rotmistrza Daniela Bogdanowicza Kieńskiego (*Herbarz rodzin tatarskich w Polsce...*, s. 152), występującego w 1704 r. jako opiekun Dżafiera i Mucharema Ułanów (L. Kryczyński, *Regestr dokumentów...*, s. 334; *idem, Dobra Łostajskie...*, s. 25).

⁵³ Według C. Jankowskiego: Bilat; *idem, Powiat oszmiański. Materjały do dziejów ziemi i ludzi*, cz. 4, Petersburg 1900, s. 45–46.

⁵⁴ Birał Kryczyński, rotmistrz, tatarski chorąży ziemski oszmiański (od 1735 r.), zmarł w 1738 r.; *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce...*, s. 170.

⁵⁵ ЦДДА України у Львові, ф. 9, оп. 1, spr. 531, s. 1368–1371.

⁵⁶ Jan Baranowski (syn Mustafy), porucznik (1710 r.), rotmistrz (1720 r.); *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce...*, s. 50.

et ad acticandum porrexit testamentum vltimae voluntatis olim g[e]n[er]osi Michaelis Oleiowski Sacrae Regiae M[aies]t[at]is colonelli, manu eiusdem propria subscript[um], tenoris talis.

Roku Panskiego tysiąc siedmset dziewiętego die sexta aprilis.

Ja, Michał Oleiowski, pułkownik Jego Krolewskiej Mosci, będący przy słabym zdrowiu, czynnie porządek testamentu za pamięci swojej, według wiary moiej y obrzędu wiary naszej, iak w substancyi, tak y w maiętnosciach, po moiej smierci co komu będzie należało, iesli mię Pan Bog z tego swiata zbierzę. Nasamprzod żonie moiej dożywotnie mieszkanie przy wnukach. J[ego] M[ość] pana Melocha prosze za opiekuna // (998) sobie po moiej śmierci. Naprzód wies Drachli, część w Bohunikach, co syn mieszkał, Kamionka wies, w Malewicy, także moich część gruntow w Paniatowicach, także co na mnie należy w Grebieniach, także com był wziął u pana Muchy na Grebien, trzydzieści czerwonych złotych, ^aalem mu dał na konia 35 talerow bitych, to się trzeba z nim porachowac, bom mu był przedał za sto czerwonych złotych, ^a iezeli nie zechce dopłacic, to mu dorachowac do trzydziestu talerow bitych, porachowac się z nim y resztę wrocic. W Podlisce dziesięć włok, kiedy zechcę odebrać pan Sielecki, niech dopłaci, bo ieszcze summa nie wyszła, bom za tę roki nie brał nic. J[ego] M[ość] pan Rafał Potocki y Dębski miał mi płacic po sto złot[y]ch co rok, to się u niego vpomniec. Pod Nowogrodkiem we wsi Łowczycach iesli zechcą na potrzebę moią po smierci niech przedadzą panu Buczackiemu, bo ią ztargował, powinien moię pieniądze wrocic, com iemu dał. Wdowie pani Rodlichi dałem pułtora tysiąca y podiezdka za trzydziesci złotych. Na dwa chłopcy, oprócz Wasyla. Krolewczyny zadney włoki zeby nie przedawali, poki żywę będą, wszak wiedzą wszędzie, gdzie iest moia włoka, przykazuię y nie odpuszczam, zebyście nie przedawali, bo poginiecie kiedy przedacie tę maietności, ktore są opisanę, niektorych nie moge przypomniec. To należy wnukom wszytko y zenie moiej przy nich dożywotnie mieszkanie. Młodszym obodwom dziew// (999)czetom przykazuię, zeby bracia, iesli się dobry człowiek trafi, zebyście według przepomozenia wyposazyli. Co u Ich M[ości]ow panow Vłanow obodwoch braci mam cztery tysiące sześćdziesiąt y trzy talerow bitych y złotych dwa, to dwiescie talerow bitych na pogrzeb, a dwieście, co zostanie, to młodszym obodwom dziewczętom. To na mnie niech nie amarykuie, wszak wie, fortun zadnych nie mam, bo straciła, czemu na rozkazanie moię nie czyniła. Za moię duszę na siedmdziesiąt ksiąg, zeby rozdali na modły, na meczety sto talerow bitych rozdać, da Pan Bog zdrowie, uspokoiwszy się, zeby u siebie postawili meczet. Przywileie krolewskie wyprawilem, alem nie skonczył, bo mie choroba zaszła, a wszytko przez Cię. Pan Sielecki słyshałem, ze się upomina posagu trzy tysiące, a on nie godzien y trzech szelągów, bo namowiwszy sie z commissarzem vciekli. Commissarz prowadził sekretnie forwach, a ia nie wiedział, wszak ia był w tym dworzę, gdzie oni pili,

^{a-a} *Dopisano na dole strony.*

powiedział mi ten szlachcic o nim, że ia dzisiay wespoł sobie commissarza, ia nie winiuję, bo się ze mną był pogniewał, ale chorąży swoy będący nie opowiedział mnie, a będący pułkowym chorążym, wszak u nas kiedy towarzysz iedzie, to się opowie, a on mnie w niewolą wprowadził, oddalam go od wszytkiego // (1000) y nie iest mnie przyiaciel.

Regestr com ia komu winien długu pozyczonym sposobem Michał Olejowski. Naprzod J[ego] M[oś]c u J[ego] M[ości] pana Włana pułkownika wziąłem talerow bitych dwadziescia, u J[ego] M[ości] pana Łowczyckiego wziąłem tyńfow sto dwadziescia, v J[ego] M[ości] pana Popławskiego czerwonych trzy, v J[ego] M[ości] pana Murdzy wziąłem talerow dwa, v J[ego] M[ości] pana Szablowskiego wziąłem talerow pięć, v nieboszczyka pana Carowica wziąłem czerwonych dwa. Na pana Muchę czerwony ieden. V J[ego] M[ości] pana Koryckiego pozyczyłem złotych osmdziesiąt.

Reiestr kto winien J[ego] M[ości] panu Oleiowskiemu. Naprzod u Ich M[oś]ciow panow Włanow obodwoch braci mam cztery tysiące sześćdziesiąt trzy talerow bitych y złotych dwa. U J[ego] M[ości] pana hetmana, woiewody wilinskiego pozyczyłem mu trzy tysiące tyńfow pozyczanym sposobem, karta u J[ego] M[ości] pana Krzeczowskiego, vpomniec się y kartę odebrac od niego. U J[ego] M[ości] pana stolnika, syna hetmanskiego, pozyczyłem temu dwiescie talerow bitych y czterysta tyńfow, przez pana Jurewicza dałem tysiąc tyńfow, sto talerow oddali, a reszta została u niego. Pierwsze sto talerow bitych dałem przez pana Kozłowskiego, drugie sto talerow dałem przez pana Sobestyńskiego na blankiety, bo otrąmbowano w grodzie, kto miał blankiety, alem ia // (1001) bez to nie zgrzeszył, zem nie oddał, prosze zeby wrocono pieniądze. Panu Szablowskiemu pozyczyłem trzydzieści talerow bitych na okupienie dworu, iezeli wrocono czy nie. Nieboszczykowi Wasillewskiemu pozyczyłem złotych sześćdziesiąt. Nieboszczykowi Bardzobogatemu pozyczyłem złotych piętnasce. Wydałem na trzy chorągwie własney swoiey summy dziesiec tysięcy na krolewską potrzebę, upomniec się u Kroła J[ego] M[ości], zostawuie u Kroła J[ego] M[ości]. U swego gospodarza czerwonych złot[y]ch dwa pojedynkowych, przykazuie i nie odpuszczam, zeby gospodarzowi, zeby mu krzywdy nie czynili zadney jemu po moiey smierci.

Ja podpisuie się ręką swoją własną. Michał Oleiowski.

Post cuius ingrossationem originale exemplar idem offerens ad se recepit et derecepto sibi[ue] restituto off[iciu]m p[rae]sens quietavit.

Nr 2

19 maja 1734 r., Lwów – Samuel Krzczowski oblatuje w aktach grodzkich lwowskich testament rotmistrza królewskiego Mucharema Ułana Łostajskiego, spisany 14 kwietnia 1734 r. we Lwowie

Feria quarta post Dominicam Jubilate proxima Anno D[omi]ni 1734.
Testamenti ol[im] n[o]b[i]lis Ułan rothmagistri S. R. Ma[iesta]tis oblata.

Ad officium et acta praesentia castrensia capitanealia leopoliensia veniens personaliter generosus Samuel Krzczowski obtulit eidem officio et ad acticandum porrexit testamentum ultimae voluntatis, per nobilem Mucherem Ułan rothmagistrum Sacrae Regiae Majestatis conditum, manu ejusdem et certorum amicorum subscriptum, tenoris sequentis.

W imie Boga iedynego, Stworzyciela nieba y ziemie. Zamierzone są dni człowieka // (1369) kazdego, który czasu y godziny smierci od Pana Boga nie wie, przeto y ja Mucharem Ułan Łostajski, rotmistrz Jego Królewskiej Mości, będąc iuz przez lat kilka nie w zupełnym zdrowiu, iednak z łaski Boskiej przy należytej zostając pamięci, umyśliłem ostatniej woli swojej uczynic dyspozycją y takowy po sobie zostawic testament. Iz iezeli mię zbierze z tego swiata Pan naywyższy, tedy aby ciało moje grzeszne, iako z ziemi, ziemi było oddane y iakonayprzedzey według wiary naszej musiulmanskiej było pochowane przez naymilszą małzonkę moię J[ej] M[os]c panią Zuzanne z Krzczowskich Ułanowe sposobem iaki da iey Pan Bog. A ze majetność Sielec iest zastawiona, tedy część własną po nieboszczyku rodzicu moim, którą dotychczas trzymał J[ego] M[os]c pan Dzelfier Ułan, stryj moy y dobrodziej, zapisuię naymilszey zenie moiey, upraszaiąc J[ego] M[os]ci pana stryia, aby iuz się więcey nie interesował. Takze z teyze zostaię część nazwana Mowczonowszczyzna wiecznością mnie y successorom moim legowano przez zesłego z tego swiata J[ego] M[os]ci pana Alexandra Ułana, pułkownika Jego Królewskiej Mości, teyze naymilszey zenie moiey J[ej] Mości pani // (1370) Zuzannie z Krzczowskich Ułanowy daię y zapisuię. Folwark w wojewodztwie brzeskim będący nazwany Studianka, ten iako dawnom zapisał teyze naymilszey zonie moiey, tak y teraz stwierdzam. A ze więcey pięciu tysięcy zostawuię długow bez zadnych zastawow, upraszam naymilszey zony moiey, aby o tym iak możność jey kaze pamiętała, pieniędzy zadnych, złota, srebra nie zostawuię po sobie, oprócz ruchomości y porządku żołnierskiego iaki moze bydz. Z tego nikomu zona moja rozdawac nie ma, ani o to kto ma ią turbować, ani się powinna ni przed kim kalkulować, ale sprzedac wolno jey, gdyz wiecznemi czasy zapisuię iak ruchomość, tak żołnierski porządek. Upraszaiąc przez tę miłość y doznane od niey poszanowanie, aby o duszy y dzieciach moich pamiętała, którą z dziecmi Panu Bogu oddaię, upraszaiąc o wiecznie. Prosze za nie J[ej] M[os]c panią Kie[n]skę, upraszam, aby pamiętaiąc na swę łaski mnie z małych mych swiadczone lat, była nieodmienną dobrodziko osierociałey zonie moiey y dzieciom moim. Ze zas wieczność mam na

Polanach wolno tedy zonie moiey sprzedać a uspokaiać długi pozostałe. Ktorey za opiekunow upraszam J[ego] M[os]ci pana Abrahama Murzę Koryckiego, wuja y dobrodzieja mego, J[ego] M[os]ci pana Jakuba Murzę Krzczowskiego, rotmi// (1371)strza Jego Krolewskiey Moscici, J[ego] M[os]c pana Birała Krzczynskiego rotmistrza, aby iak zonę, tak dziatki mieli w opiece y łasce swoiey, niedawiając ich nikomu krzywdzić, ani pozostałe te kawałki fortunki szarpać. J[ego] M[os]ci pana Jana Murzę Baranowskiego, Ich Moscio[w] panow Leona, Juzefa, Floryana Murzow Krzczowskich, rotmistrzow Jego Krolewskiey M[os]ci, szwagrow y dobrodzieiow moich, upraszam, aby byli łaskawi. Ktory ten moy testament, ręką moją podpisawszy, upraszam, aby był do xiąg grodu lwowskiego podany.

We Lwowie die decima quarta aprilis anno millesimo septingentesimo trigesimo quarto.

Mucharem Ułan.

Proszony pieczętarz Jozef Czarnecki.

Jan Mirowski.

Post cujus ingrossationem originale exemplar idem g[enero]sus offerens ad se recept et derecepto officium praesens quietavit.

Źródło: Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 9: Львівський градський суд, оп. 1, spr. 531, s. 1368–1371.

Streszczenie

Wydane testamenty wojskowych pochodzenia tatarskiego – pułkownika wojsk królewskich Michała Olejowskiego oraz rotmistrza królewskiego Mucharema Ułana Łostajskiego – są bardzo interesującymi źródłami do badania życia wojskowych we wczesnonowoczesnej Rzeczypospolitej. Z akt tych widać, że testatorzy byli wyznania muzułmańskiego, o czym świadczą ich konkretne wskazówki oraz zapisy na meczety. Porównano także dokumenty publikowane z testamentami wojskowych katolików z tejszej epoki. Charakterystyka aktów spisanych przez muzułmanów była zbliżona do testamentów chrześcijan, należała więc do tej samej barokowej kultury słowa. Publikowane teksty zawierają też cenne informacje o stanie małżeńskim, kontaktach rodzinnych, zawodowych, a także związkach klientalnych testatorów. Dają również cenne informacje o majątku testatorów i formach własności.

Two Tatar Servicemen's Last Wills of the First Half of the Eighteenth Century Summary

Published here are two last wills of military men of Tatar origin – the colonel of the Royal Army Michał Olejowski and the royal horse captain Muharem Ulan Lostajski. These are very interesting sources for research into the life of military men in the early modern Polish-Lithuanian Commonwealth. The documents reveal that the testators were of the Muslim religion, which is indicated by their specific prescriptions and endowments to mosques. A comparison was also made between these documents and last wills of Catholic military men from the same period. The characteristic features of Muslim last wills are similar to those of Catholic ones, as they belonged to the same

Baroque culture of the word. The published texts include valuable information on the marital state, family and professional relations, and clientage ties of the testators. They also provide a useful insight into the financial state of the testators and the forms of their property ownership.

Bibliografia

Źródła drukowane

The Qur'an, tłum. M.A.S. Abdel Haleem, Oxford 2005 (Oxford World's Classics).

Акты издаваемые Виленскою комиссією для разбора древнихъ актовъ, t. 5: *Акты Брестскаго и Городненскаго гродскихъ судовъ с присовокупленіемъ привилегій на землевладеніе въ Брестской и Кобринской экономіяхъ*, Вильна 1871; t. 31: *Акты о литовскихъ татарахъ*, Вильна 1906.

Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі), wyd. А.Ф. Аляксандрава, В.У. Бабкова, І.М. Бобер, Мінск 2012.

Opracowania

Bouamama A., *L'acte à cause de mort en droit musulmane*, w: *Actes à cause de mort. Acts of last will*, cz. 4, Bruxelles 1994, s. 96–113.

Ciesielski T., *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.

Grygajtis K., *Sytuacja prawna Tatarów gospodarskich na Litwie a zakres ich praw do ziemi (XV–XVII w.). Zarys zagadnienia*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 4, 2006, s. 21–44.

Grygajtis K., Janczak J., *Powrót Lipków pod sztandary Rzeczypospolitej*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 35, 1980, nr 2, s. 181–189.

Herbarz rodzin tatarskich w Polsce, oprac. S. Dziadulewicz, Wilno 1929.

Jankowski C., *Powiat oszmiański. Materiały do dziejów ziemi i ludzi*, cz. 4, Petersburg 1900.

Klint P., *Testamenty żołnierzy z Wielkopolski i ziemi halickiej z XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 64, 2016, nr 2, s. 197–210.

Konopacki A., *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku*, Warszawa 2010.

Królikowska N., *Praworzędny jak Tatarzyn? Stosunki prawne w Chanacie Krymskim na podstawie miejscowych ksiąg sądowych z XVII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65, 2013, nr 1, s. 121–142.

Kryczyński L., *Dobra Łostajskie (1600–1789)*, Wilno 1930 (odb. z „Ateneum Wileńskiego”).

Kryczyński L., *Regestr dokumentów na dobra tatarskie Łostaje (1600–1789)*, „Ateneum Wileńskie” 7, 1930, z. 1–2, s. 312–338.

Kryczyński S., *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938 (odb. z „Rocznik Tatarski” 3).

Moniuszko A., *Changes in the Legal Culture of Lithuanian Tatars from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, w: *Crossing Legal Culture*, red. L. Beck Varela, P. Gutiérrez Vega, A. Spinosa, München 2009, s. 187–201.

Nagielski M., *Kampania wojsk Stanisława Leszczyńskiego na Ukrainie w latach 1708–1709*, w: *Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали Міжнародної наукової конференції (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава)*, Київ 2008, s. 72–99.

- „Rocznik Tatarski” 2, 1935.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1886.
- Sowa J.J., „Dysponuję krwawą pracą moją”. *Testamenty oficerów wojska koronnego z ksiąg grodzkich lwowskich z lat 80. XVII wieku*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 5, 2016, s. 583–606.
- Tyszkiewicz J., *Fundacje pobożne muzułmanów litewsko-polskich*, w: *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2000, s. 154–161.
- Tyszkiewicz J., *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.
- Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2004.
- Wagner M., *Poniński Władysław*, w: PSB, t. 27, Wrocław 1983, s. 547–548.
- Wimmer J., *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej 1700–1717*, Warszawa 1956.
- Winnyczenko O., *Praktyka spadkobrania testamentowego a rodzina szlachecka w świetle aktów ostatniej woli z ksiąg grodzkich lwowskich i przemyskich pierwszej połowy XVIII wieku*, „Krakowskie Pismo Kresowe” 6: *Rodzina na pograniczu kulturowym*, 2014, s. 53–74.
- Zakrzewski A.B., *Muslim Charity in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Acta Poloniae Historica” 87, 2003, s. 89–99.
- Вінниченко О., *Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII століття (спроба дипломатичного аналізу)*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник” 11–12, 2008, s. 527–555.
- Вінниченко О., *Заповіти шляхти Руського воєводства першої половини XVIII століття (На матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду)*, w: *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, t. 252: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*, Львів 2006, s. 663–686.

Oksana Winnyczenko – absolwentka Wydziału Historycznego Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki, kandydat nauk historycznych. Jest kierownikiem Programu Historycznego oraz docentem Zakładu Nowożytnej i Współczesnej Historii Ukrainy na Wydziale Humanistycznym Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego we Lwowie. Zainteresowania naukowe: spadkobranie testamentowe, kultura religijna Rzeczypospolitej, wczesnonowożytna praktyki funeralne, tożsamość wczesnonowożytna, rodzina szlachecka i mieszczańska, wczesnonowożytna historia Lwowa, dzieje Ormian lwowskich. E-mail: vinnychenko@ucu.edu.ua